

מגנזי אירופה, א, ההדיר והוסיף מבראות שמחה עמנואל, מקיצי גרדמים,
ירושלים תשע"ה, xi+501 עמ'

העוסקים במדעי היהדות אינם זקוקים להסברים מפורטים על חשיבותם של המסמכים העבריים המתגלים מדי יום ביומו במה שאנו מכנים 'גניזת אירופה'. דפי נייר וקלף אלה לא נגנוזו בידי יהודים דווקא, להבדיל מגניזת קהיר, אלא שימשו בעלי מלאכה להכנת כריכות מחוזקות לחוברות ולספרים אשר ביקשו לשמר. הדפים והגיליונות הודבקו זה לזה והספרים שנוצרו בדרך זו הועמדו על מדפי הארכיונים והספריות בכל רחבי אירופה, מקטלוגיה במערב ועד לפולין ולרוסיה במזרח. הטכנולוגיה כיום מאפשרת הפרדתם של הדפים אחד מחברו. להערכת המומחים, אנו עומדים בראשיתה של תגלית ארכיונית בת רבע מיליון יחידות לכל הפחות.

רוב הדפים שנחקרו עד כה שייכים לחיבורים וליצירות הידועים לנו זה מכבר. מדובר בדרך כלל בשרידים של ספרי קודש, של חיבורים תלמודיים ושל פרשנות רבנית. דפים אלה יכולים להציע קריאות מתוקנות והשלמות לחיבורים הידועים לנו בחלקם, או שמצויים לפנינו בהעתקה גרועה. ואולם, מאז הועמדו ממצאי הגניזה הזאת על סדר היום של העשייה המדעית, נתגלו לנו גם חיבורים שלא ידענו על קיומם כלל, כמו פירוש לתהלים של אלעזר הרוקח, ונוספו ידיעות על ספרים מסתוריים כ'ספר חפץ'.

הספרות הרבנית אינה שליטה יחידה בממצאים. פרסום חדש, האסופה 'ספרים בתוך ספרים' בעריכת אנדריאס להנארט ויהודית אלשובי-שלנגר,¹ כולל שלושה עשר מחקרים במקצועות שונים, פרי עבודתם של מומחים. בין השאר מציע האוסף ניתוח סטטיסטי של ההלוואה בריבית בקטלוגיה, המבוסס על קרוב לאלף דפים שנתלשו מפנקסיהם של אנשי עסקים יהודים בעיר ג'ירונה ובסביבתה. דפים עבריים אלה שימשו לכריכתם של ספרים וחוברות שנכתבו לטינית או קטלנית.

פרופ' שמחה עמנואל, שספרו החדש מונח עתה על שולחננו, הוא אחד הבולטים בחקר הממצאים ה'אירופיים' האלה. מחקריו מיוסדים על ידיעות מעמיקות ונרחבות ועל רגישות פילולוגית. דומה שאף מחקר לא נעלם מעיניו, יאה זה פרי עטו של הבראיסט נוצרי בן המאה השש עשרה או עבודת ביכורים של תלמיד מחקר באחת האוניברסיטאות בישראל ומחוצה לה. לרשותו עומד אוסף המיקרופילמים העצום השמור בספרייה הלאומית והוא גם טרח לבקר בכמה ארכיונים באירופה ועסק אפילו בהפרדת דפים מן הספרים שבהם הם היו דבוקים.

ספרו הנוכחי הוא במידה רבה המשך לספר קודם פרי עטו, משנת תשס"ז: 'שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות'. בספר זה עלה בידי המחבר להציג שורה של חיבורים המוזכרים בכתביהם של בעלי התוספות בני המאה השלוש עשרה אשר נעלמו מאתנו או שרק חלקים מהם ידועים לנו. בספרו החדש הוא נשען על דפים מתוך 'הגניזה האירופית' ומציג השלמות ופתרונות לשאלות אשר דן בהן בעבר, ולצדן, כאמור, תגליות על חיבורים שאבדו זכרם ולא ידענו על קיומם כלל. העוסקים בספרות הרבנית של ימי הביניים ייצאו נשכרים מעיון במחקריו של עמנואל ומן האוצרות העולים מהם.

Andreas Lehnardt and Judith Olszowy-Schlanger (eds.), *Books within Books: New Discoveries in Old Book Bindings (Studies in Jewish History and Culture, 42; 'European Geniza': Texts and Studies, 2)*, Leiden–Boston 2014, xx+342 pp.

גם מי שמתעניינים בהיסטוריה חברתית ימצאו בספר החדש חומר חשוב. שמחה עמנואל הצליח לזהות מספר דפים מ'ספר החכמה', שחיבר ברוך בן שמואל ממגנצא, חכם שאינו מן המפורסמים, והעלה על הכתב את ממצאיו הן בספרו הראשון (עמ' 104–153) הן בספר הנוכחי (עמ' 327–366). חיבור זה, בן המאה השלוש עשרה, מציג ידיעות מעניינות על יהודים יושבי כפרים בגרמניה. לדוגמה, בבתי הכנסת בכפרים, שהיו קטנים וצפופים, נהגו להצמיד את פמוטות הנרות של בית הכנסת לגופו של ארון הקודש וכנראה גם לבימה, לעומת בתי הכנסת בערים הגדולות שהיו מרווחים יותר ולא נזקקו לכך. כמו כן, אחדים מן המתפללים ('קצת מן הקהל') נהגו לישון בליל יום הכיפורים בבית הכנסת מחשש שהנרות יגרמו לדלקה. ערך רב יש גם לדיונו של עמנואל על ברוך בן שמואל, שכבר נכתב במחקר שהיה אחד החותמים על תקנות שו"ם המפורסמות משנת 1220.

מרתקת לא פחות היא תגליתו של המחבר, שפירוש למסכת ברכות שנחשב אנונימי נכתב בידי דוד בן קלונימוס ממינצבורג, ושומר בספריית אוסטריה בעצם כתיבת ידו של האיש (עמ' 291–326). דוד היה אחיו של יהודה בן קלונימוס משפיירא, מחבר 'יחוסי תנאים ואמוראים', והוא היה ככל הנראה ראש המדברים בהתכנסות ההיסטורית של שנת 1220. במאמר קצר שפרסם עמנואל בקובץ 'ספרים בתוך ספרים'², הוא חשף ארבעה דפים מתוך פירושו של דוד השמורים בארכיוני המנזר הבנדיקטיני בעיר Melk ובספריית האוניברסיטה של Graz, שתיהן כאמור באוסטריה. ברשותנו עתה אוטוגרף של בן דורם של בעלי התוספות.

לעיל הוזכרו הידיעות על עסקי ההלוואה בריבית של יהודים כפי שנתגלו בדפי הארכיון של העיר הקטלנית ג'רונה. על אלה יש להוסיף את התגלית הגדולה של יהודית אלשובי-שלנגר בספריית האוניברסיטה בעיר קרקוב שבפולין. שמור שם אוסף של חיבורים רפואיים שונים מן המאה הארבע עשרה, כולם בלטינית ובכתיבת יד מצרפת הדרומית, שהיו כרוכים בלא פחות מחמישים ואחד דפים כתובים עברית שכתב אותו משכונאי יהודי. פרופ' אלשובי-שלנגר עוסקת בשלושים וחמישה דפים המתיחסים ברובם לשנים סביב 1325. עד כה נאלצנו ללמוד על הדינמיקה הבנקאית ב'פרובנס' היהודית מתוך פנקסי נוטריונים הכתובים לטינית. עתה מצוי בידינו גם יומן עסקי, שבו נרשמו בקצרה ובסדר כרונולוגי חמש מאות שישים ושש הלוואות שנתן היהודי האלמוני, כנראה תושב אביניון. שמות הלווים, סכומי הכסף והמשכונות אשר שימשו ביטחונות רשומים בקצרה בשתי שורות בנות ארבע-חמש מילים בדרך כלל, אשר קריאתן ברורה לגמרי. אין ערוך לחשיבותו של מסמך זה. אין לדעת אילו הפתעות נוספות לנו ב'גניזת אירופה', שעדיין מחכה לגואל גם במקצועות אחרים, כמו רפואה, תגליות שהן לפי שעה במעמד של 'שברי לוחות'. מחקריהם של שמחה עמנואל וחבריו מבטיחים לנו ידיעות חדשות ורבות עניין מתוך 'הגניזה' החדשה.

יוסף שצמילר